

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ І «ДУХ КАПІТАЛІЗМУ»

Суспільні реалії сучасної України обумовлені особливостями української національної ментальності, яка має специфічні прояви у соціально-економічному вимірі автоматизмів та моделей мислення людини.

Ключові слова: національна ментальність, соціально-економічний простір, економічна свідомість, соціальна психологія.

Бондаренко Ольга

Украинская национальная ментальность и «дух капитализма».

Общественные реалии современной Украины обусловлены особенностями украинской национальной ментальности, которая характеризуется специфическими формами проявления в социально-экономическом измерении автоматизмов и моделей мышления человека.

Ключевые слова: национальная ментальность, социально-экономическое пространство, экономическое сознание, социальная психология.

Bondarenko Olga

Ukrainian national mentality and "spirit of capitalism".

Social realities of modern Ukraine are conditioned by the features of the Ukrainian national mentality, that has its specific manifestations in socio-economic dimensions of men's mentality models.

Keywords: national mentality, socio-economical space, economical consciousness, social psychology.

Складні соціальні процеси завжди потребують відповідного концептуального осмислення. Соціальні й соціально-економічні реалії сучасної України вимагають дослідження властивостей та засад української національної ментальності в аспекті її схильності рисам заповзятливості, підприємливості, "ринковості". Ринкова економіка вимагає від своїх суб'єктів бути носіями певної свідомості, з характерними для неї індивідуально-психологічними та соціально-психологічними (ментальними) якостями, передбачає наявність у своїх суб'єктів «духу капіталізму». Ментальний феномен, за яким ховається своєрідна метатеорія свідомості у вимірах соціального та духовно-культурного життя, показує як об'єктивовані "координати" реалізації людської свідомості у реаліях суспільної дійсності, так й суб'єктивні індивідуальні трансформації зовнішнього об'єктивного досвіду, що утворюють певний ідеал особистості як специфічно-унікального буття окремої людини. Отже, у співвідношенні з поняттям "національна ментальність" дослідження ринкових якостей соціальної та індивідуальної свідомості громадянина новітньої України набуває нових виразності, відтінків, можливостей концептуалізації.

Ментальність є узагальненим вираженням досвіду народу. Наявність культурних засад ринкової економіки є чи не важливішою за сам ринок, а культурні передумови можливості ринкової свідомості мають корені, перш за все, в особливостях ментальності певного народу. Саме історико-культурний підхід – через "менталітет", "ментальність" – дозволяє вийти на певні рівні опису соціальних процесів в Україні, дає можливість проникнути у глибину суспільної реальності, подолати занадто спрощене бачення соціальних процесів, збагнути корені національних правил суспільних ігор та уявлень, які існують у свідомості та самосвідомості членів українського суспільства щодо цих ігор. Він дозволяє інтегрувати соціальну філософію, соціологію, культурологію, національну психологію й найновітніші методи дослідження соціальних та індивідуальних установлень і мотивів людей в єдиний міждисциплінарний підхід для виявлення реальних соціальних механізмів й закономірностей суспільного життя України.

Засновники теоретичного вживання суспільно-гуманітарними науками поняття "ментальність" пов'язували його з термінами "ментальне спорядження", "психічне оснащення", "розумова озброєність", притаманний кожній культурі власний інтелектуально-психологічний апарат освоєння світу та формування певних орієнтирів життєдіяльності у ньому. Вести мову про ментальність українців – це аналізувати їх помисли й ідеали, їх світовідчуття й світосприймання, національні риси соціального характеру, фундаментальні властивості та своєрідність духовності, бачити їх й у загальній типовості загальнолюдського існування й у специфічності національної неповторності життєдіяльності [1]. Ментальність як

елемент національних соціальної та індивідуальної свідомості, як елемент національної культури, є духовно-психологічним феноменом, сукупністю поглядів, уявлень, думок, настроїв, оцінок, почуттів певної національної спільноти, етнічної індивідуальності, вироблених у процесі її життєдіяльності. Вона включає у себе різноманітні духовні та соціальні утворення – елементи теоретичної та побутової свідомості, національної самосвідомості та загальнолюдської свідомості, національної психології та ідеології, логічно послідовного, раціонального і внутрішньо суперечливого відображення об'єктивної дійсності, діалектики етносоціального буття, власних інтересів у цьому процесі. Відкриваючи шлях до потаємних пластів суспільної й індивідуальної свідомості, ментальність одночасно щільно пов'язана із повсякденністю, конкретними життєвими орієнтирами конкретної людини. Віддзеркалюючись у мові, традиціях, звичаях, автоматизмах свідомості, ментальність являє собою надіндивідуальний бік суспільної й індивідуальної свідомості, яка часто не усвідомлюється й не аналізується конкретним індивідом, але проявляється в його поведінці, мотивації, системі його життєвих цінностей тощо.

Можна говорити про ментальність буржуа і пролетарія, аристократа й простолюдина, дореволюційну й радянську, авторитарну й демократичну. Але, окрім такого "функціонального" розподілу ментальності за певними її "видами", цікавим видається дослідити складний феномен ментальності як такої та української національної ментальності, зокрема, на предмет відшукування у ній певних властивостей, характеристик, цілих структурних і змістовних блоків щодо рис так би мовити ринковості, підприємницького спрямування, привернутості сучасним моделям економічної поведінки. У суспільній ситуації сучасної України таке питання, безперечно, викликає інтерес.

В останні роки феномен ментальності все частіше вивчається вітчизняними науковцями, філософами, соціологами, культурологами, соціальними психологами, політологами. Проте спеціальних досліджень природи та особливостей національної ментальності України в аспекті її економічно-спрямованих властивостей наразі майже немає. Предметом вивчення Р.Додонова, І.Бичка, О.Донченко, О.Злобіної, Н.Соболевої, Ю.Саєнка, Є.Головахи, М.Поповича, С.Кримського, С.Пролеєва, І.Старовойта, О.Нельги, А.Ручки й інших ставали питання визначення найбільш суттєвих рис етнічної ментальності України, ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій, окремі проблеми усередині ментального феномену, ментальні виміри людини й суспільства як атрибути суб'єктивної реальності українського соціуму, психоемоційний світ людини як суб'єкта національної культури тощо. В.Пилипенко, І.Курас, Д.Богиня, А.Ручка, Ю.Пачковський, В.Скотний й інші проводять дослідження в царині соціально-економічної, трудової поведінки суб'єктів суспільних процесів в новітній Україні, зокрема, її підприємницьких характеристик. Ними також звертається увага на недооцінку чинника ментальності у вітчизняних соціально-філософських й соціологічних дослідженнях. У цьому переконує й звертання до наукової спадщини М.Драгоманова, М.Грушевського, В.Липинського, Д.Чижевського, М.Туган-Барановського та інших українських мислителів. Потреби теорії й практики побудови цивілізованого суспільства в Україні ставлять на порядок денний питання вивчення національної ментальності України, зокрема, в її привернутості сучасним моделям соціально-економічної поведінки людини, як самостійної та самодостатньої сфери суспільного життя.

Існування людини як економічної істоти, як суб'єкта соціально-економічної активності, яке полягає у свідомій реакції її на певний стан соціально-економічного світу, передбачає цілком конкретне ментальне підґрунтя, проявлення закономірностей свідомості й мислення такої людини у вимірі ментального феномену. Це можна віднайти й показати. Якими є форми та механізми перебігу соціально-економічних процесів у сучасній Україні, розвитку й саморозвитку економічної сфери її суспільного життя та якою постає економічно-орієнтований зміст ментальності національного суб'єкта, що, власне, обслуговує таку економічну ситуацію?

Слід попередньо зауважити, що людська життєдіяльність набула властивостей соціально-економічної у вузькому розумінні цього феномену за часів народження промислової доби в історії людства, коли самою логічною культурою історичної епохи були "змодульовані" певні правила, що радикально змінили механізми й сенси активності людини у світі та почали формувати зовсім інші соціокультурні програми людської життєдіяльності, а саме: народження людського "Я" Нового часу як самостійного та самодостатнього діяча (у

першу чергу, у сфері економіки), спроможного діяти “від себе”, покладаючись лише “на себе”. Це відбувався процес становлення індивідуалістичної культури. Нова соціальність творилася як процес й результат соціальної активності конкретної людини, що перебуває “сам на сам” з оточуючим культурним та соціально-економічним світом, як реалізація «духу капіталізму». За таких умов суттєвою характеристикою соціального образу людини постає її “економічна поведінка”, тобто предметно-практична діяльність соціального суб’єкта у сфері соціально-економічній, яка (поведінка) виступає окремим випадком, одним із різновидів соціальної поведінки індивіда у світі та у суспільстві в цілому, є способом здійснення соціально-економічної діяльності індивіда, що синтезується його (індивіда) мотивами, очікуваннями та установками. Економічна поведінка конституює людину як суб’єкта економічної діяльності (активності), є певним чином специфічним поняттям тлумачення соціальної реальності та людини у ній. Економічна поведінка – це і сукупність (система) цілком певних форм “чисто” економічної активності суб’єктів такої активності, із економічною свідомістю (стрижневим ядром якої виступає відповідна ментальність) та економічною “функцією”.

Як окремому різновиду соціальної поведінки, економічній поведінці людини притаманна своя специфіка. Людина у цьому випадку виступає як осередок універсальних соціокультурних людських якостей, такою що принципово реалізує економічну активність у складній цілісній системі життєдіяльності суспільства. Суб’єктом економічної сфери суспільства, суб’єктом економічної поведінки виступає людина не як *homo economicus*, а як *homo sapiens*. І є низка параметрів, які показують принципові атрибути економічної форми активності людини. Такими атрибутами є: економічна раціональність, цілераціональність дій людини, раціональність ставлення до світу, прагматична мотивація, підприємливість, хазяйновитість, соціально-економічний індивідуалізм, активність людини як економічного суб’єкта, особлива соціально-психологічна мотивація, готовність й здатність до різних видів ризику, відповідальність за свою долю, спроможність йти не “від ситуації”, а “від себе” (і необхідність такої орієнтації), мотивація до праці як складова мотивації до життя, діяльна самосвідомість, прихильність певній діловій моралі й інші [2].

Одним з основних з таких атрибутів постає соціально-економічний індивідуалізм. Економічний індивідуалізм – це тип соціальної поведінки, форма соціальної адаптації людини, принцип організації й самоорганізації життя індивіда у суспільстві, згідно з яким стверджується первинність та пріоритетність окремої людини, тип світогляду, в основі якого лежить протиставлення окремого індивідуума суспільству, що включає широкий діапазон орієнтацій, принцип свободи індивіда, що реалізується в усіх сферах життя (зокрема, у соціально-економічній). Індивідуалізм – це уявлення про людську дію як про систему, що зсередини та ззовні самоорганізується. Економічно-орієнтований вимір людської ментальності є індивідуалістичним (див., наприклад, [3]). Праця (господарча, економічна активність), спонукання до неї виступають не стільки зовнішньою, скільки внутрішньою (індивідуалістичною) потребою, яка визначає змістовну цілісність людської життєдіяльності, життєвого світу людину в цілому. Опинившись сам на сам із світом та суспільством, відповідно до цієї ситуації, людина має “довести” світу й суспільству свою присутність у соціумі – організувати її собі засобами господарської (економічної) діяльності і, як наслідок, засвідчити себе у світі й суспільстві через матеріальні статки, соціальні зв’язки, психологічний комфорт, політичний голос.

Якими є особливості – щодо зазначених вище атрибутів й рис – української національної ментальності?

Україна, яка має довготривалу культурну історію, так само має притаманну саме їй національну ментальність (суспільства як цілого, різних соціальних суб’єктів і соціальних груп, окремого індивіда), що постає цілісним феноменом, який комплексно відбиває особливості світосприйняття народу, є соціально-духовним індикатором українського соціуму, виступає певним стрижнем “духу народу”, який дозволяє говорити про національну культуру, яка обновляється, розгортається у часі, але ніколи не зникає, доки існує народ. Ментальність не виникає заново з кожною природною або соціальною подією, вона постійно відтворюється, виступає як цілісність, яка увесь час розгортається у самій собі, зберігаючи себе як ціле. Ментальність постає засобом передачі національних форм суспільного досвіду та засобом розкриття сенсу суспільної життєдіяльності нації, з виходом на їх соціально-економічний вимір. При цьому національні ментальні фактори виступають соціальною силою, проявляючись в усіх суспільних реаліях національного буття, людська дія постає

ментально раціональною, поведінкові ментальні структури зберігають певний інваріант, – оскільки ментальний світ людини є системою певних архетипічних структур як універсальних схем бачення людиною світу, отже, й засад її активності у ньому. Міфологічні образи, релігійна психологія, політичні принципи упорядкування суспільства, етичні норми й інші "негосподарські" явища національної культури також є показниками соціально-економічного виміру національної ментальності. Історико-культурна ретроспектива стосовно цих феноменів культурного життя українського народу здатна надати широкий матеріал для концептуалізації.

У міфології, як історично однієї із перших форм уявлень про світ українського народу, в її сюжетах й принципах, "ховається" цілком певна ментальність, переважно індивідуалістична за своєю суттю, а саме: гармонія буття міфологічної національної картини світу (з усіма її проявами – природним, господарським, побутовим, емоційним тощо) була не наперед "первинною", а виступала наслідком принципів й норм, за якими людина здійснювала свою життєдіяльність, складаючи цілком практичні стосунки з божествами [4]. Особливістю давньоукраїнського міфологічного світогляду слід вважати те, що людина не розчиняється у Всесвіті як його пасивна частка, над якою мають абсолютну владу сили цього Всесвіту у вигляді певних міфологічних істот, – а була виокремленою самостійною реальністю, яка мала свої координати, характеристики та принципи протиставлення Всесвіту своїх бажань, інтересів, механізми реалізації своєї присутності у ньому. Давньоукраїнська міфологія як світоглядна система формувала й обслуговувала переважно індивідуалістичний тип мислення – самовдосконалення людини як самостійного персонажу світу.

Потужний ментальний потенціал релігійної свідомості так само бере участь в організації життєдіяльності людини. Особливості християнської релігійної свідомості в історії України (та її вплив на національну ментальність) в аспекті взаємозв'язку індивідуалізм – колективізм, за яким ховається міра легкості переходу до «духу капіталізму», дозволяють пояснювати характеристики ментальності своїх суб'єктів у позарелігійному сенсі.

Посеред проявів ментального феномена, що впливають із релігійної свідомості та формують індивідуалістичні аспекти ментальності, можна назвати: так звана "прагматична філософія релігії", коли людські прагматизм та індивідуалізм у посяганнях щодо світу виникають й існують завдяки релігійним мотивам; "практичність" релігійної віри, прагматична активність індивіда з перетворення свого матеріального світу й інші. Віра виступає поліфункціональною ментальною силою "вмикання" певних психологічних механізмів входження людини в зовнішній світ, індивідуалістичних за своєю суттю – і А.Турен навіть називав суб'єкта-капіталіста Нового часу секуляризованою похідною від суб'єкта релігії. Такі загально-християнські засади ментальності стосовно становлення класичної західної економічної ментальності та формування духовно-господарського фундаменту європейської культури характерні й для історії України [5]. Особливості православної етики й мотивації праці, власності та багатства, що формували вітчизняну економічну культуру й соціально-економічну свідомість (ментальність), не заперечуючи загальний християнський тип "економічної людини", надають змогу зрозуміти вітчизняну своєрідність, виробляти свої форми ринкової поведінки та ринкової культури, які є адекватними українським традиціям.

Дослідження дискусійного концепту тлумачення вітчизняної історії стосовно "общинних настроїв" народу показує, що в історії України не було общини як явища народного життя, притаманного багатьом іншим країнам світу. Політична національна історія України (народне віче Київської Русі, громадсько-політична і військова організація українського козацтва Запорізька Січ, демократичні процедури місцевого самоврядування та церковного життя, Конституція Пилипа Орлика тощо) свідчить про переважання принципу індивідуалізму як механізму відтворення суспільної реальності в Україні та як суттєвої особливості української ментальності. Перехід України спершу під протекторат, а пізніше під владу російської монархії, безперечно, поступово послаблювали індивідуалістичні цінності в українському суспільстві. Негативний вплив російської монархії на індивідуалістичну українську ментальність спричинив виникнення двох взаємопов'язаних процесів: з одного боку, спрямування не на суспільні справи, а на власні інтереси та внутрішні почуття, і формується авантюрно-козацький стиль життя (як індивідуальна дія іноді всупереч суспільним справам), з іншого боку, формується стиль притаємного існування, переховування від небезпек і загрозливих ситуацій (як життєва філософія "моя хата з краю"). Можна погодитися з висновком О.Кульчицького, що європейська ідея персоналізму отримала

в Україні ослаблений вигляд [6]. Натомість індивідуалізм як принцип організації суспільної реальності та риса національної ментальності не зник, наявність його не можна заперечувати. Сільська (хуторянська) структура українського національного характеру, схильність до малих співтовариств, також зберігає принцип індивідуалізму, автономії окремої людини.

Спрямованість рис ментальності України радянських часів була анти-ринковою, заперечувала можливість моделей сучасної економічної поведінки людини, співвідношення індивідуалізму – колективізму у ній було не на користь індивідуалізму. Найбільш суттєвими чинниками, які формували анти-індивідуалістичні (анти-ринкові) риси ментальності українця радянського зразку, слід вважати такі: перешкоджання з боку суспільної системи формуванню самодостатньої автономної особистості з метою більш легкого здійснювання над людиною суспільних контролю й управління; відсутність в механізмах суспільної життєдіяльності позиції людини сам на сам зі світом, що є принциповою для становлення індивідуалістичності економічної ментальності (отже, практична відсутність індивідуалістичних рис ментальності); втрачання економічними відносинами своєї самостійності у суспільній системі через вторгнення в їх зміст умоглядних ідеологічних конструкцій (отже, людина поставала веденою функціональної одиницею економіки, а не вільним виробником).

"Індивідуалізм" вітчизняній ментальності перших десятиліть незалежної України є неоднозначний та суперечливим за своєю сутністю, але таким, що неухильно трансформує на своїх засадах ментальність людини. За умов руйнування колективістського суспільства, в умовах соціально-економічної кризи для широких мас населення створюється ситуація необхідності індивідуальних зусиль окремої людини, спрямованих на покращення свого економічного становища і досягнення певного соціального статусу. Відбувається процес становлення "вільної людини" у "вільному суспільстві", з'являються передумови формування соціокультурної позиції виділеності окремої людини як суб'єкта суспільного процесу, – а за цим мають прийти економічний ринок, політичний й духовний плюралізм, індивідуалізм як принцип стосунків окремої людини із суспільством та світом, і, отже, починають формуватися специфічні риси цивілізованої ринково-спрямованої економічної ментальності, в якій зміни відбуваються перш за все.

Посеред трьох найбільш узагальнених моделей основних типів реакції громадян України на пострадянську ситуацію, що називаються соціологами [7], – пасивність і атлантизм (тобто інерція колективістських цінностей, установка на терпіння й неясну надію на "об'єктивні" позитивні зміни в майбутньому, ностальгія за минулим,), активна адаптація (тобто енергійний пошук можливостей виживання, відкритих новими соціально-економічними умовами) та орієнтація людини на максимальний індивідуальний економічний і соціальний успіх, – хоча за даними вітчизняних соціологічних опитувань, відносна частка людей із першим типом реакції є досить значною, але саме другий та третій типи реакції є економічно та соціально перспективними, як для суспільства у цілому так і для окремої людини (з погляду зростання суспільних багатств і добробуту людей), і це – ринкові ментальні механізми. Інерція колективістських принципів не може перешкодити укоріненню індивідуалістичної життєвої практики та відповідних їй поведінкових установок. Є реальні підстави стверджувати, що у сучасній Україні існує тип людини, для якої притаманний високий рівень автономії у відношенні до соціуму й соціальних інститутів. У новій суспільній реальності зароджуються нові норми і правила, необхідні для життєдіяльності, усі чіткіша проявляються ментальні обриси сучасних алгоритмів соціально-економічної поведінки людей.

У будь-яку історичну добу люди є власниками певної картини світу, і поведуться не стільки у відповідності до зовнішніх обставин, скільки у залежності від тієї картини світу, що ствердилася у їх свідомості. Саме вона й зумовлює мотиви дій людини, формує глибини моделі поведінки. Процес суспільних трансформацій у новітній Україні породжує становлення нового соціального суб'єкта, принципово нових особливостей соціально-економічних відносин, сприяє змінам соціально-економічної поведінки людей, які позначаються на їх свідомості та поведінці, сприяють зрушенням у процесах розгортання їх ментальності. Поряд з новими рисами економічної поведінки вітчизняного соціального суб'єкта мають місце нові риси його ментальності у її соціально-економічному вимірі.

Суспільна свідомість має адаптуватися до радикальних змін соціально-економічної поведінки; має відбутися процес цивілізованого "оброблення" цієї ситуації ментальністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Феномен нації: основи життєдіяльності. – К., 1998. – 264 с. Бондаренко О.В. Сутність, історія та сучасність української та західноєвропейської економічної ментальності. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2005. – 253 с.
2. Хайек Ф.А. Индивидуализм и экономический порядок / Пер. с англ. А.Кустарева. – М.: Новости, 1998.
3. *Див.:* Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. – К.: Либідь, 1992. – 85 с.; Лозко Г. Українське язичництво. – К.: Глобус, 1994. – 224 с.
4. *Див.:* Великий А.В. Українське християнство. – Передрук Єспанія, 1990. – 344 с.; Християнство в контексті історії і культури України: Матеріали І-ої міжнародної конференції (28-29 листопада 1997 р.). – К.: НАН України, 1997. – 102 с.
5. Проблеми теорії ментальності / М.В.Попович, І.В.Кисляковська, Н.Б.Вяткіна та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – 403 с.
6. Україна на зламі тисячоліть: історичний еккурс, проблеми, тенденції та перспективи: Г.В.Щокін, М.В.Попович, М.С.Кармазіна та ін.; За заг. ред. Г.В.Щокіна, М.Ф.Головатого. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.